

Maturitní otázky dějepis – paleolit

Základní materiál pro výuku tématu paleolitu v dějepisu

Základní materiál pro maturitní otázku z dějepisů

Základní orientační materiál pro vysoké školy

-ve zkratce shrnuje materiály povinné a doporučené literatury.

Vypracoval Libor Balák, konzultace Prof. PhDr. Jiří Svoboda DrCs., Antropark, Brno 2008
(aktualizováno 2012)

Obsah

- 1) Obecné poznámky k mechanismům proměn kultur v čase
- 2) Konkrétní kultury člověka v Evropě v čase (v kontextu se světovým děním)
- 3) Přílohy

1) Obecné poznámky k mechanismům proměn kultur v čase

Úvod do dějepisů - kulturní antropologie a historie

Dějepis je nejčastěji chápán a předkládán ve školách jako sled událostí ve společnosti a to událostí v čase a souvislostech. Kdo, kdy, s kým, proti komu, proč? Kdy vládl ten který panovník a co se za jeho vlády událo, s kým bojoval, o jaká území přišel, které reformy jsou s ním spojené atd.? Pohled na dějepis, který nám připadne jediný možný a přirozený. Ale je také možné se na dějepis podívat zcela jinak, shrnout obecněji události, tendence, principy a charakteristiky naší kultury a pozorovat ji jako jednu z mnohých. To je jiný pohled a také pohled možný a správný. Takto zkoumá člověka a jím vytvářené kultury přírodovědný obor kulturní antropologie. Obor historie zase patří mezi společenské vědy a lze jej velmi dobře uplatnit právě při sledování naší kultury, protože k tomu máme řadu materiálů.

Co se dalo v dávné minulosti, kdy zde byly jiné kultury, jací lidé určovali jejich politiku, kdo stál v čele oněch společností, kolik zde bylo etnik či jiných skupin? Jak spolu vycházely, co konkrétního kdy řešili, kdo zásadním způsobem ovlivnil svou společnost? To jsou otázky, na které nebudeme moci nikdy odpovědět. Tyto společnosti nám vzdálené v čase nedovolují detailní sledování své historie. Historii jako takovou proto při seznámení s takovými kulturami nemůžeme použít, proto pro nastínění charakteristik dávných kultur hraje zásadní roli specificky zaměřená kulturní antropologie a paleoetnologie.

Teorie vzniku člověka - Adam a Eva, primitivní pračlověk, věda

Příběh vzniku člověka i světa, tj. kosmologie se ve všech kulturách předává jako ucelená a hotová konstrukce vyjadřující příběhem místo jedince v konkrétní společnosti, místo daného etnika na světě a jeho orientaci, hodnoty, postavení, životní náplň, směřování a smysl. Takovým příběhem je známé starozákonní stvoření Adama a Evy, které také skrývá vztahy mezi lidmi, ostatními tvory a Bohem. Vytvoření Evy z Adamovy kosti nejspíše poukazuje na rovnost ženy a muže před Bohem, protože při přijetí chlapce mezi muže se předvedení syna otcem před shromáždění mužů také odehrávalo jako předvedení kosti z jeho kostí. Příběh stvoření prvních lidí, pokud je však brán doslova, byl jednoduchý a snadno zapamatovatelný. Podobných kosmologických příběhů vzniku lidí bylo mnoho.

I v době důrazu na vědu byla koncem 19. a počátkem 20. století také snaha najít pro vysvětlení vzniku člověka a především pro prezentaci směrem k veřejnosti podobný jednoduchý a velmi snadno sdělitelný (vlastně novomytologický) příběh, který by zároveň podpořil daný stav ve společnosti. Nejúspěšnějším se stal příběh o primitivním, polodivokém, otrhaném, špinavém a hloupém předku, který byl nějakým zázračným způsobem vyveden z nouze, nevědomosti a zoufalství a je veden nejušlechtlejšími ideály k šťastným zítřkům. Tyto příběhy, ať už o velikém inteligentním mozku (čím větší, tím více inteligentní a naopak) nebo ty o uvědoměle polidšťující práci (práce stvořila člověka), vlastně jen také vyjadřovaly společenské vztahy a měly status quo legitimizovat. Měly dát „doložitelné“ oprávnění jedné skupině společnosti využívat druhou. Principem „evoluce“ byl nějaký snadno zapamatovatelný, samojediný, jednoduchoučký, umělý princip či průvodní znak. Například takový, který je našim opakem: vyvinutý - primitivní, civilizovaný - divoký, upravený - rozcuchaný a podobně. Tyto jednoduché principy si pak laická veřejnost snadno přivlastnila a každý se tak mohl stát „odborníkem na evoluci“, vždyť vše bylo zázračně jasné. Zajímavé je, že se taková porovnávání často ohánějí Charlesem Darwinem, který paradoxně měřítko typu evolučně nižší či vyšší odmítal. V pojetí současné kritické evoluční biologie je totiž evoluce slepá a nezná myšlenkovou koncepci ani záměr. Je to jen slepý mechanismus.

Samotná věda nemůže přirozeně předat takový jednoduchý, krátký, hezký a snadno zapamatovatelný příběh, protože pracuje s mnoha informacemi z řady oborů. Samotná evoluční biologie pracuje s mnoha evolučními mechanismy a velkou řadou značně zásadních teorií, které se v současnosti rychle rozvíjejí. Vzájemné propojování takových poznatků činí pak oblast výzkumu složitou a věda sama má potíže s propojováním jednotlivých oborů. Věda totiž není statická, jedná se o proces poznávání, který úzce souvisí i s politickými a společenskými vlivy a momentální historickou situací. Věda pouze zrcadlí lidskou nedokonalost. Vždyť jen přijetí faktu jeskynního umění trvalo naprosto zbytečně celá desetiletí.

Dodnes se můžeme setkat se silně zjednodušenými evoluční příběhy. Jsou zpravidla podezřelé už jen proto, že jsou tak zjednodušené a vycházejí ze staříčkových tezí 19. století, kdy vznikaly od zeleného stolu a nikoli po desetiletích shromažďování množství materiálu a podrobného studia solidních podkladů. A tak jako každá zkratka jsou nanejvýš podezřelé. Pokud se takové teze opírají o nějakou výjimečnost, jedinečnost a unikátnost, nazýváme takové teorie heuristickými („pseudoobjevnými“). Naopak vědecké jsou ty, které vycházejí z logiky a logika předpokládá, že správnější jev bude ten, který bude statisticky pravděpodobnější. Proto moderní paleolitikové musí studovat řadu dalších oborů jako evoluční biologii, biochemii, genetiku, srovnávací psychologii, sociobiologii, (kulturní) antropologii, etnologii atd. (Evoluce člověka je pak chápána jako velmi složitý komplex řady konkrétních faktorů a mechanismů.)

Předání ucelené a hotové informace o minulosti člověka není bez specializovaného dlouhodobého studia možné, lze je jen nepatrně nastínit. Také věda nemůže předložit ucelenou a trvalou koncepci prehistorie člověka, protože poznávání vědou je dynamickým procesem stojícím na principu změny a schopnosti akceptovat změny. Poznávání naší dávné minulosti je tedy spíše stálé seznamování se s dynamickou vědou a proměnnou podobou vnímání faktů kolem naší minulosti.

Situaci dobře ilustruje několik vět z článku českého antropologa Václava Vančaty, který odpovídá na otázku „Kdy a jak vznikl člověk?“

„(Vědecké) diskuse (o vzniku Homo sapiens) jsou o to pestřejší a komplikovanější, že do nich velmi intenzivně promlouvá molekulární genetika...“ „Naprostá většina badatelů je dnes přesvědčena, že druhu Homo sapiens předcházela minimálně jeden lidský druh - Homo erectus nebo Homo ergaster...“ „Jedním z velkých problémů, které brání shodě badatelů v klíčových otázkách je neúplnost a špatné datování nálezů...“ (Vančata 2002)

Poznámka k datacím: Všechny metody datování založené na rozkladu izotopů, jsou ovlivněny celou řadou přírodních procesů. Je tedy nutná kalibrace. V literatuře se objevují data získaná různými postupy. V odborné literatuře zaměřené na paleolit, je zvykem, že se uvádí většinou rovnou celé předpokládané stáří nálezů, tj. bez formulace „před naším letopočtem“. Pokud formulku uplatňujeme, odpočítáme dva tisíce let. To se týká především nedávných kultur. U skutečně starých kultur jsou dva tisíce let nebo i daleko více roků často zcela zanedbatelné a čísla se prostě zaokrouhlují.

Zneužití evolučních „teorií“ v minulosti

Mytologie přírodních národů nabádají a vychovávají člověka ke spolupráci, sdílení a pomoci. Skoro to vypadá, že tito bezelstní lidé mají dobrotu přímo ve svých genech, ale stačí pár let intenzivního kontaktu s civilizačním tlakem a objevuje se i u nich předtím zcela neznámá kriminalita. Hierarchicky složité a demograficky silné kultury potřebují zase mytologii jako stabilizující faktor. Například kastovní dělení a propastné existenční rozdíly v Indii jsou fixovány vírou, že je tak vykonána spravedlnost za činy v minulém životě. Koloniálně dělený svět uvítal evoluční teorii s politicko-filozofickým dovětkem přirozené předurčenosti vyšších a nižších společností a práva vyšších vést nižší. Třetí říše pak stála na teorii nadlidí a podlidí. Třídně rozdělené společnosti praktikují podobné principy uvnitř sama sebe. Skupinový tlak a skupinové myšlení v souladu s principy sociální psychologie pak zajišťují podrobení jedince a jeho loajálnost. Pokusy dokázaly, že pokud je nějaké takové tvrzení pro vás zvýhodňující, velmi ochotně a nekriticky jej převezmete a snadno mu uvěříte. Ne náhodou překlad názvu řady národů zní „opravdoví - skuteční - praví lidé“. Řazení a hodnocení váhy či stupně kultur je velmi subjektivní a velmi umělá konstrukce. Aplikací zjednodušené a pokřivené evoluční teorie pak snadno vznikaly veliké nespravedlnosti, křivdy a násilnosti nehoršího kalibru a to i v zrůdném průmyslovém měřítku. Evoluční teorie stejně jako výuka o kulturách či pohled na historii často chápe dějiny paleolitu a přírodních národů jako neškodnou exotickou kuriozitu a jeho studium je často minimalizováno (právě ve smyslu své novodobé mytologie). Přitom studium přírodních národů, jmenovitě indiánů na území dnešní Kanady (postavení jedince, jeho svoboda, práva a povinnosti) vedlo v minulosti k přehodnocení tradiční francouzské společnosti, vzniku nové filozofické vlny stojící na principu občanství, která vedla k francouzské revoluci a k současné tváři Evropy. Témata samotného principu vzniku a fungování kultury jsou vydávána mnohdy za okrajová (na úrovni mytologického příběhu). Nevzdělanost, nevědomost, nejasnost i naivita pak snadno činí lidi náchylnými k přijetí „něčích“ tendenčních názorů v této oblasti, které však mají destruktivní dopad na celkový praktický život a obecnou politiku se vším všudy. Takový stav však vedl jen v 19. století ve svých důsledcích ke smrti desítek milionů lidí.

Co je to kulturní chování? Co je to Kultura?

Obecně se můžeme setkat se starší a antropocentristickou představou, že kultura je určitá mimořádná estetická konstrukce, vytvářená jako prestižní nadhodnota běžného života, která je paralelou korespondující s hierarchií společnosti a je spjata s určitým chováním konkrétních vrstev společnosti. Tedy je chápána jako něco samostatného, mimořádného a pro člověka nesamozřejmého. Asi perspektivnější je se na kulturu dívat jako na přirozenou a zcela nedílnou součást lidského chování. Moderní chápání kultury a kulturního chování v současné kulturní antropologii může být totiž definováno jako přenosné chování nápodobou a učením.

To je takové chování, které se nepředává geneticky, ale uměle. Z tohoto pohledu je kulturním chováním i takový kanibalismus, který je naučeným chováním (informace o jeho průběhu a rituálním chování s ním spojeným jsou předávány od jedné osoby ke druhé, z generace na generaci). Kulturní chování po etické či estetické stránce může být jak pozitivní, tak negativní a pak tedy není jedinečné a sdílíme je s dalšími tvory, kteří si také předávají informace (memy) učením. Takový pohled je pak propojitelný s etologií a srovnávací psychologií. Vedle vrozených genů tak mluvíme o chování, o memech a memetice a v moderní evoluční biologii mají takové termíny dnes svoje pevné a základní místo. Memy, ať už negativní nebo pozitivní, se v populaci šíří ovlivněny řadou faktorů vnějších i vnitřních v principech velmi připomínajících šíření bakteriální nákazy. Pak to, co jsme dříve nazývali kulturou (v pozitivním estetickém slova smyslu) můžeme nazvat výkladní skříní společnosti nebo určité společenské vrstvy. A to jako pozitivní prezentační chování ve smyslu Jungovi persony.

Co je to politika, instituce, právo?

O politice slyšíme dnes velmi často, proto ji pak spíše řadíme jako novodobější součást lidstva. Nicméně je dobře zdokumentována a známa z antiky a v historii má své pevné místo, tudíž takový zjednodušený názor je dobré přehodnotit. Předně je podstatné, jak politiku definujeme. Nejčastější definice ji vidí jako správu (proces řízení) obce, komunity či společnosti. Nemluvíme jen o správě a řízení společnosti, protože ta jen sama o sobě by byla možná jen tehdy, kdyby se lidé chovali zcela identicky, měli jednotnou mysl, jednotné požadavky, zkušenosti i cíle. Protože i stejný úkol mohou různí lidé řešit rozdílně, protože každý z nich žije v jedinečných okolnostech, je pak řízení společnosti prosazováním řešení a postupů, které ne vždy budou se souhlasem akceptovatelné. Politika je tedy spojená s řízením společnosti (komunity) a nese v sobě určité napětí. Dělí se pak dále podle způsobu, jak byla rozhodovací moc nabyta či jakým způsobem je prosazována. Ale také a to je v našem případě podstatné, jak je daná společnost členěna. Velké lidnaté celky se řídí bez přímé sociální vazby. Lidé se již neznají a nejsou k sobě citově vázáni. Podstatným prvkem je nedokonalost poznání druhé osoby a odtažitost od jejího osudu. Proto vzniká umělý soubor pravidel a chování, tomuto procesu říkáme institucionalizace. Opačně členění etnik na menší celky, kde se lidé vzájemně znají a mají k sobě vztah, zaručuje přímou sociální vazbu. V takových společnostech je také systém umělých souborů pravidel, ale je ohleduplnější a tresty jsou zpravidla daleko mírnější (celá společnost funguje pozitivněji). Politika je v dobách historických zaznamenána a víme o ní mnoho, naopak u dávných etnik jsou takové informace ztraceny.

Místo paleolitického člověka v dějinách lidstva

Změna pohledu na paleolitického člověka, která proběhla mezi specializovanými odborníky (paleolitiky) ve světě ještě koncem 20. století, přenesla většinu základů typicky lidského kulturního chování a myšlení právě do paleolitu a to nejvíce do mladého paleolitu, který je spojován s biologicky identickým druhem člověka, jakým jsme my sami (a nyní se tento proces přesouvá ještě hlouběji do minulosti). Registruje se jak rozmanitost společenských podob (lovecko-sběračské společnosti, specializované lovecko-sběračské společnosti a komplexní lovci-sběrači), tak řada technologií připisovaná v minulosti až zemědělcům (broušení kamene, znalost keramické hmoty, textil). Pestrost výtvarného mladopaleolitického umění má velmi širokou škálu, která byla znovuobjevena až v 19. a 20. století (abstrakce, symbolismus, kubismus, dekorace). Objevy fléten hned na počátku

mladého paleolitu jsou také v duchu plné rozvinutosti kultur moderního člověka v Evropě. V současnosti paleolitikové rozeznávají řady konkrétních kultur z mnoha časových období. Vyznat se v těchto dávných kulturách, znát je, rozpoznávat je podle artefaktů, znát klimatické, vegetační souvislosti, jakož i specifické sídelní charakteristiky, je v současnosti výsadou jen několika málo specialistů.

Veliký posun nastal díky změnám v naší samotné kultuře. Za umění se totiž dříve považovalo jen figurální zobrazování, které je relativně velmi mladé. V devatenáctém století byly daleko starší symetrické pěstní klíny pokládány především jen za praktické nástroje (středního a starého paleolitu). Teprve když se během dvacátého století dostávalo do povědomí společnosti zařazení designu jako součásti umění, měnil se i pohled na pěstní klíny. Ale dodnes se ještě tu a tam setkáváme s argumentací, že výroba pěstních klínů byla tak vrozená, jako předení pavoučí sítě a nejednalo se o skutečný kulturní lidský projev. Naproti tomu nás současná etologie učí, že ani pavouci nejsou jen živé stroje a ve výrobě svých sítí reagují na změnu. Archeologie však předkládá mimo pěstní klíny i další řady typizovaných nástrojů (nože, vrtáčky, drasadla, sekáče atd.) a upozorňuje, že pěstní klíny nebyly ani plošnou součástí všech kultur starého paleolitu. Proto dnes můžeme vidět v pěstním klínu doklad konkrétního kulturního chování (předávaného učení), do něhož je vkládán i estetický pohled konkrétního tvůrce.

Charakteristiky paleolitických společností

V archeologii rozeznáváme v rámci paleolitu jednotlivé kultury a to především na základě různých standardních typů dobře dochovatelných předmětů, jakými jsou především štípatelné silicity. Specialisté rozeznávají jednotlivé konkrétní kultury (jerzmanowicien, chatelperronien, natufien, šwiderien a další a další). Z tohoto pohledu je na jednotlivé kultury nahlíženo jako na hotové uzavřené celky, které mají po celou dobu své existence vlastní specifikaci jak ve výrobě a rozmanitosti nástrojů, tak v konkrétních kulturních projevech v oblasti technologie, mytologie, estetiky a v orientaci na strategii čerpání zdrojů. V praktickém určování kultur se dnes uplatňuje princip postupného zdokonalování a rozvoje kultury kriticky. Na základě samotné jednoduchosti výroby a hrubosti tvarů nástrojů by byly řazeny kamenné nástroje z doby bronzové (Ano i v době bronzové se stále vyráběly kamenné nástroje!) jako srovnatelné s musteriémem ve středním paleolitu či s mladopaleolitickými nástroji nebo donedávna vyráběné kamenné nástroje španělských rybářů by se přiřazovaly dokonce až ke starobylému olduvaienu.

Na konci 19. století se prosazovala teorie postupného kulturního vývoje člověka spolu s postupným fyzickým a duševním vývojem člověka. Odtud se odvíjelo i řazení současných kultur (evolucionalistické řazení dnešních kultur). Naproti tomu stále ještě v samotném 19. století se v USA prosadilo moderní pluralistické (paralelní) řazení dnešních kultur (Franz Boas 1858 -1942 - zakladatel moderní antropologie v USA). Během 20. století se pohled na postupný vývoj (gradualismus) změnil tak, jak se rozvíjela věda o evolučních mechanismech a genetice. Dnes je specialisty upřednostňována teorie „náhlého výskytu a následné stagnace organismu“. Teorie stáze a náhlého výskytu umožňuje pohled na člověka, který se objevuje náhle a má všechny základní lidské črty. Kultura je nedílnou součástí jeho života a může mít nejrůznější formy (tak jako samostatné bytosti, které také mají svůj osobitý životní příběh). A to je i podstatou pluralistické koncepce.

Možná až zbytečně opatrně řečeno - takový pluralistický přístup je dobře možný zřejmě i k mladopaleolitickým lidem. U výrazněji starších kultur bude pravděpodobné, že vedle vlastní kulturní variability se uplatňují i určitá další evoluční kritéria (nejedná se totiž jen o

moderního člověka, ale o další jeho formy (či druhy) jako Homo heidelbergensis, antecessor, erectus, ergaster).

Z archeologických nálezů, artefaktů i podle fyzické zdatnosti dávných lidí předpokládáme, že v minulosti (paleolitu) nebyly vyloženě lovecké společnosti a že můžeme předpokládat především lovecko-sběračský způsob života.

Na rozdíl od zemědělské společnosti jsou lovecko-sběračské společnosti relativně stabilní a víceméně hotové, vyvíjejí se po stránce umělecké, konstrukční, ekonomické a společenské zřejmě velice rychle a dál se pravděpodobně příliš nemění. Naopak zemědělské společnosti jsou provázány silnými změnami životního prostředí, které samy způsobují (i změnami struktury ve vlastní společnosti) a na které musí znovu a znovu reagovat. U zemědělských společností tak nalezneme ekonomickou, společenskou a technicko-konstrukční posloupnost, na kterou aktuálně navazuje umění a mytologie. Taková je i naše kultura a takovými očima se díváme i na ostatní kultury a proto přirozeně hledáme podobnou zjevnou posloupnost umění, technologických inovací a ekonomiky i u našich paleolitických předků. Tomuto pohledu se říká „kulturní zastínění“. Proto si lidé dříve vůbec nedovedli představit, že by v paleolitu mohli žít lidé v blahobytu, mít kalhoty nebo tkát textil.

Lovci sběrači

V druhé polovině 20. století se mezi paleolitiky rozšířily informace z etnografie o lovecko-sběračských společnostech, kdy se zjistilo, že tyto i v extrémních klimatických podmínkách dobře prosperují a shánění potravy je jen časově zanedbatelnou náplní jejich dne. Také se ukázalo, že strava těchto společností je velmi kvalitní, matky dlouho kojí a reprodukce je velmi omezená (nedochází k populačnímu nárůstu či explozi jako u zemědělců). Zjednodušeně řečeno, tyto společnosti jsou proto velmi stabilní a samy o sobě mohou přetrvávat velmi dlouho, protože destabilizace životního prostředí je omezená. Ve skutečnosti je většina populací přírodních společností spíše sběrači či zahrádkáři s doplňkovým podílem masité stravy. Poměr se mění u populací se studeným klimatem, kdy lov je základním zdrojem potravy a sběr je spíše sezónní záležitostí. (Nelze se však živit výhradně jen masem).

Při příliš pevné vazbě na sezónní zdroje potravy je možnost, že při změnách počasí (např. jednou za 8let) dojde ke změnám tras migrujících zvířat. Pak dochází k určitým krizím těchto společností. Tím se odlišují od komplexních lovců sběračů (popsáno níže). Vztahuje se například na mladopaleolitickou kulturu magdalenien orientovanou především na soby a koně.

Sběračsko-lovecké společnosti z teplejších oblastí mají dostatek rostlinných surovin k výrobě předmětů, proto téměř všechen kulturní hmotný materiál podléhá zkáze a o takových společnostech máme minimum archeologických dokladů. Naopak severské kultury často nahrazují rostlinné materiály živočišnými (parohovina, slonovina, kost), které se snáze dochovávají, proto jsou takové kultury archeologicky bohatší.

Snadno by tedy mohlo dojít k mylné interpretaci, že archeologicky bohatší kultury byly rozvinutější a pestřejší. Skutečností však je, že archeologie nepracuje s živou kulturou, ale jen s jejím dochovatelným zbytkem.

(Skutečné severské kultury u nás byly až gravettien a magdalenien v mladém paleolitu. Magdalenien byl propojen se stády sobů a koní. Byla to veliká, původně jen západoevropská, později i středoevropská kultura.)

Komplexní lovci sběrači

Jestliže už samotným seznámením se s etnografickými poznatky se změnil obraz lovecko sběračských společností natolik, že padla představa ubohých dávných lidí - lovců sběračů, jejichž jedinou starostí mělo být prosté přežití, přišlo další překvapení. Do paleolitu byl přinesen další termín z etnologie „komplexní lovecko-sběračské společnosti“. Jedná se o etnika čerpající z takových zdrojů, že jim zajišťují trvalý blahobyť. Sledujeme vazby k jednomu místu a trvale užívané základny. Tato etnika mají větší lidnatost než běžné lovecko-sběračské společnosti. Vyznačují se také složitější hierarchickou společenskou skladbou a uvnitř společností sledujeme předvádění postavení a majetku. (Jedná se tedy o určitou paralelu s určitými rysy zemědělských společností). Tady je na místě poznámka, že právě tak, jak se objevovaly a zase zanikaly v čase příhodné zdroje pro vznik komplexních kultur lovců sběračů, mohly zde u těchto etnik vznikat různé inovace, které se i po zániku těchto kultur mohly stát obecným vlastnictvím okolních a následných kultur (zase běžných lovců sběračů). Jedná se tak o kulturně evoluční mechanismus - generování inovací, kdy se takto mohl měnit svým způsobem i svět paleolitu. Zajímavý evoluční princip - mechanismus určité dílčí dynamiky (proměnlivosti) kultur v čase akulturací (přijímání vlivů z jedné kultury na druhou).

Komplexní lovci a sběrači v minulosti

Moravský gravettien, zvaný též pavlovien, je doložen jak kulturními předměty, tak kosterním materiálem. Z výbrusů zubů lidí se zjistilo, že nikdy netrpěli nouzí, dokonce se neprojevila ani občasná změna tahů zvěře, která je sledovatelná jako chudší období, které se zapíše do zuboviny lidí ostatních kultur. Jsou doložena celoročně obyvatelná sídliště - stále základny (Dolní Věstonice, Předmostí-Přerov). A nechybí dovoz kamenných surovin z velkých vzdáleností a plýtvání tímto materiálem. Registrujeme keramiku, broušení kamene, jemný textil. Gravettien byl panevropskou kulturou a specifický moravský gravettien - pavlovien byl orientován na jakoukoli zvěř (od mamuta po zajíce) a právě moravský gravettien je považován za kulturu někdejších komplexních lovců sběračů.

Oheň

Od počátku archeologie paleolitu byla snaha stanovit, kdy máme před sebou pozůstatky skutečné lidské kultury. Jak byl ve společnosti definovaný člověk, jaké mu bylo připsáno chování a jaké bylo naopak připsáno chování ostatním tvorům, tak podle toho bylo nahlíženo i na archeologický materiál. Samozřejmě tak, jak se rozvíjela etologie a srovnávací psychologie, měnily se i parametry lidství. Dříve byla snaha spojovat počátek člověka s výrobou nástrojů a kulturním chováním (předávání z generace na generaci učením). Pro lidské chování je důležitá možnost „vzhledu do situace“ - pochopení podstaty věcí a dějů kolem, tu však ovládají, jak dokládá srovnávací psychologie i další tvorové. Dnes lze spíše bezpečně považovat za typický klíčový lidský projev až velmi výraznou (otevřenou, hypertrofickou, konstrukční) tvořivost a velkou trpělivost při činnosti spojené s jemnou motorikou a uplatněním geometrizace (symboly). Velmi výrazné kulturní chování u lidí je spojeno s dlouhou dobou dětství, kdy jedinec získá ohromné množství memů.

Takovým výborným dokladem trpělivosti a otevřené tvořivosti je ohniště. Starost o oheň dokládá velmi dobře dlouhodobou trpělivost. Ale patří sem i informace o znalosti surovin - paliva, jejich vlastnostech, jejich výskytu v teritoriu. Důležitým momentem bylo zjištění, že i šimpanzi znají množství rostlin a jejich konkrétní vlastnosti. Lidé však přidali ke znalosti rostlin pro sebe taktéž znalosti pro svého nového společníka - oheň a plně poznali jeho

potřeby a zvládli je. Rozdělování ohně je zase odvozeno od schopnosti vzhledu do situace a otevřené a konstrukční tvořivosti, kdy zkoumání-hraní s kusy dřev třením, vedly k poznání ohně. Dříve převládala názor, že lidská otevřená - aktivní tvořivost je výsadou daleko mladší a že má svoji časovou posloupnost. Proto byli dávní lidé viděni jako pasivní. Pasivně měli přebírat oheň z přírody (vzniklý např. bleskem), ale paradoxně je měli hned zvládnout tak dobře, aby jim nezhasnul, protože je ještě nedokázali rozdělat). Jinak by na další možnost náhodného střetu s ohněm mohli čekat celé roky nebo generace. Tuto rozporuplnou představu podporoval nález 6 metrů mocné vrstvy popela v jedné krasové oblasti u Pekingu v Číně. Oheň měl nepřetržitě hořet po generace, protože je „nebylo možné znovu rozdělat“. Mezi tím se jinde našlo množství běžných malých ohnišť a to i daleko starších. Případ vyřešila až prostá analýza údajného popele, která zjistila, že se jedná jen o obyčejné usazeniny zabarvené přirozenou cestou manganem. Neubráníme se jízlivé, ale spravedlivé poznámce, že sledujeme-li kolik chabých konstrukcí, omylů a předsudků, ba přímo otevřených podvodů bylo kolem výkladu nejstarší historie lidstva, poznáváme pak spíše sami svoji vlastní kulturu a schopnosti a charakter jedinců v ní.

Symboly

Člověk, stejně jako řada dalších tvorů, reaguje na symboliku řeči těla a sám svým postojem a úpravou zevnějšku zase sděluje okolí svoje rozpoložení, společenskou váhu i fyzickou kondici. Tím, že jeho anatomie mu neumožňuje mít hlavu tak nízko, aby měl dostatek pachových informací o tom, co se děje na zemi, monitoruje tuto situaci v krajině zrakem. Díky vysoko umístěným receptorům zraku na velmi dobře pohyblivém těle, má ideální rozhled na všechny strany. K vyhodnocení takto získaných dat mu slouží příslušné programy chování, tak je schopen rozeznat i nepatrné optické anomálie od normálu a analyzovat je. V souladu se svou tendencí k tvořivosti (nutkavé tvořivosti) symboly nejen přijímá, ale je i vytváří. Takové symboly pak vytváří v krajině, na objektech, předmětech nebo na svém zevnějšku (nebo takové objekty či předměty či vizáž je sama určitým symbolem).

Uplatnění geometrie

Pro tvořivost je také důležitý smysl pro geometrický projev jemné motoriky. Na rozdíl od lidoopů je lidská kresba - rukopis geometrická a pravidelná. U lidoopů je rukopis velmi chaotický. Geometrizační např. při rytí je sledovatelná od starého paleolitu a principy geometrie se objevují u sféroidů a kamenných klínů (osy souměrnosti). Geometrie se u lidoopů uplatňuje až u větších objektů jako jsou hnízda. Geometrické principy tvořivosti u živočichů nejsou výjimečné. Nejznámější jsou geometrické stavby hmyzu. Příměs geometrických principů do reality chápeme jako dekorativní.

Smysl pro kuriozity

Pochopitelně, že u moderního člověka sledujeme ocenění exotických předmětů spojené s dálkami a atraktivním nevšedním zjevem. V mladém paleolitu se těžila a transportovala atraktivní silicitová surovina na stovky kilometrů, hledaly se zkameněliny. Ve středním a starém paleolitu známe použití záhnědy, křišťálu nebo surovin se zkamenělinou, která zůstává neporušena ve středu artefaktu, kdežto okolí je zpracováno. V našem paleolitu máme doklad,

že pozornost lidí zaujaly meteority. Pozorností paleolitických lidí neušlo uhlí, které minimálně ve dvou případech povrchově těžili a spalovali. Ale sledujeme také zájem o barviva a to nejméně od starého paleolitu.

Jemná motorika

Pro typicky lidské chování je příznačná jemná motorika. To je koncentrace smyslů spojená s ovládním rukou tak, aby byly umožněny jemné pracovní operace. Archeologie dokládá řadu takových předmětů: silně geometrické mladopaleolitické mikrolity, mikrolity z Bilzingslebenu (mladší období starého paleolitu), ale i jen třicentimetrové drobné nástroje staré $\frac{3}{4}$ mil.let.

Fyziologie - co vytváří člověka?

Vznik člověka je determinován tím, co si představujeme pod pojmem člověk a co jej podle nás charakterizuje. Takové názory jsou různé a měnily se průběhem času, a proto se měnil i komentář a názvosloví paleoantropologického materiálu.

V současnosti směřuje pohled na člověka zoologickým směrem, kdy jej charakterizujeme jako bipedního tvora (trvale chodícího jen po zadních nohách), který je schopen pobývat v extrémních podmínkách a dobře si regulovat tělesnou teplotu pocením. Zároveň má špatné hospodaření s vodou podobné lidoopům a je na ní velmi závislý (navíc při spotřebě vody pro pocení stoupá i jeho potřeba solí). U člověka sledujeme proto dvě souběžné protichůdné adaptace a to jak na vodní prostředí, ze kterého čerpá vodu i potravu, tak na otevřený terén či tepelně extrémní prostředí, kde je schopen určitý čas aktivně fungovat.

Senzoricky je podobný lidoopům, co se týká vidění, sluch je schopen vnímat nižší zvuky než lidoopi. Patří také mezi dlouhověkové tvory a mezi tvory s kulturou (předávání zkušeností z generace na generaci). Patří zároveň mezi tvory, kteří si dovedou utvořit vhléd do situace (pochopit princip bez metody pokusu úspěchu a omylu), patří k společenským, komunikujícím tvorům a jsou tvořiví. Tvořivost je umocněna velikou trpělivostí na přestřelenou (hypertrofickou úroveň) a prosazuje se ve všech směrech chování (nutkáním a libostí). To je pohled na člověka skrze sociobiologii a především srovnávací psychologii. Tedy pohled, který je neheuristický („nehuráobjevný“), který vidí člověka jen již ve známých obecných vzorcích fyziologie a chování. Samotné přestřelené (hypertrofické) chování známe také u stavby besídek lemčků, sexuálního chování bonobů atd. Víme, že hypertrofické orgány mají často specifické programy využití daným druhem, jako sloní choboty, tenké prsty lemura, rohy a parohy, zobáky plameňáků. Hypertroficky zvětšený mozek by měl tedy mít i programy k jeho dalším využitím už jen pro svoji (hypertrofickou - přestřelenou) velikost.

Existují i jiné pohledy, které mezi lidmi a zvířaty vidí nepřekonatelnou nebo alespoň ohromnou propast a hledají pak pro charakteristiku a vznik člověka nějaké výjimečné a v přírodě jinak nepoužité mechanismy a cesty, které mají nádech tajemného zázraku. Například práce, která má moc změnit zvíře na člověka nebo inteligence chápaná jako výlučná lidská doména podobně jako velký mozek, myšlení, řeč ap. O takových přístupech mluvíme jako o heuristických (pseudoobjevných.) Věda staví na logice a logika upřednostňuje děj statisticky pravděpodobnější před dějem statisticky méně pravděpodobným. To znamená, že raději máme hledat vysvětlení v přirozených a běžnějších mechanismech z přírody než se utíkat k naprosto ojedinělým jevům.

Zde svoji úlohu sehrál fakt proměny srovnávací psychologie a etologie, vědních oborů studujících chování zvířat, které během doby našly chování dříve připisované výhradně

člověku i u dalších tvorů. U člověka byly jen takové typy chování zjevnější a výraznější. Tedy se jedná i o naše filozofické a světonázorové vnímání přírody, které se za poslední staletí a desetiletí výrazně mění. Teorie o naprosté výlučnosti a výjimečnosti člověka ale nevychází jen z našeho kulturního zázemí (náboženství, společenských hodnot a mytologie), ale také z naší lidské psychologie sebestřednosti a antropocentrismu. Takové teorie jsou logicky těžko obhájitelné, ale jsou stále velmi živé. Nepřekvapí, že tyto teorie také nejsou propojitelné s dalšími dnešními vědními obory, především se srovnávací psychologií, etologií, sociobiologií, fyziologií ani archeologií.

Variabilita kultur

Kultury, které vytvářejí lidé, jsou a byly velmi rozmanité. Rozmanitost je vlastnost kultur, podobně jako jsou rozmanití a individuální lidé, tak individuální jsou kultury. Každá je jedinečná a má svoji specifickou historii. Do jejich variability se promítá tvořivý lidský přístup, klima, surovinové možnosti, kulturní dědictví (povědomí o sobě, mytologie, hodnoty, obecný přístup, vzdělanost), politika i mentalita i nálady etnika. To vše tvoří příběh dané kultury. Navíc mohlo být důležitým faktorem i množství předaných informací z generace na generaci (memů). Je možné, že u starších staropaleolitických populací, kde byl mozek menší, byl rychlejší i vývoj jedince (i dospívání spojené s o něco menším množstvím předaných informací) a to se mohlo projevit v jinak zaměřené kultuře, kdy objem tradic byl omezený. Také se do pestrosti kultur může promítat odlišná fyzická stránka populací, různá odolnost vůči klimatu, nemocem, které mohou limitovat i samotný určitý styl života. Pohled do paleolitické minulosti by se tedy dal nejspíše připodobnit výpravě kosmické lodi Star Trek, která co chvíli objevuje nějakou unikátní kulturu či unikátní formu „lidí“, za každou z nich stojí určité unikátní podmínky a určitá jedinečná historie v určitých konkrétních souvislostech. (Teorii kulturního pluralismu /současných populací/ propracoval na konci 19. století zakladatel moderní americké antropologie Franz Boas.)

Prehistorie vzniku člověku podobných tvorů

Geneticky a serologicky jsme si nejbližší s žijícím lidoopem šimpanzem bonobo. Variační šíře současných šimpanzů zahrnuje formy s dlouhýma nohama (právě u bonobů) schopné postojů a chůze připomínající lidskou. A i tato škála obsahuje různé variety a extrémy. Schopnosti lidoopů jsou sensoricky podobné našim, jsou schopni vzhledu do situace, mají prostorové a časové mapy (představivost) a jsou schopni se učit velké množství informací o okolní přírodě (poznávat jednotlivé druhy rostlin, znát jejich vlastnosti). K chování patří i tvořivost. V dětství je rozvíjena na základě nutkání a libosti ve hře s klacíky a proutím, postupně vede ke stavbě hnízd a využívá se pro další dovednosti. Řada informací se předává učením tj. kulturou. Rukopis lidoopů je chaotický a negeometrický, chybí schopnost delší koncentrace (dlouhodobá trpělivost). Spolupráce je nastavena mírněji než u lidí, ale sledujeme ji například u společného lovu u šimpanzů. Člověk sleduje oči a výraz obličeje ostatních, aby se mohl vcítit do uvažování a potřeb jiných. Lidoopi sledují spíše celkové chování a postavu, pohled do očí je hodnocen jako hrozba. Navíc například oči šimpanzů mívají jen zřídka bílé, nepigmentované bělmo, takže v terénu lze těžko odhadnout, kam se jiný jedinec dívá. Asi před 5 až 4 miliony let se prosazují skupiny lidoopů, kteří dají základ dnešním šimpanzům i lidem. Bipedie, tj. chůze jen po nohou, je sice starobylý způsob pohybu známý už u gibbonů, ale je spojená se vzpřímenou postavou, což je pro organismus značná zátěž, zvláště u hmotných tělesných rozměrů. Proto dnešní lidoopi dávají přednost

chůzi po čtyřech končetinách. Člověk má tedy své kořeny mezi tvory, kteří se specializovali na bipední chůzi a zvládali její úskalí. Byli to australopitékové. Bipédie je dobře doložená otisky v sopečném popelu, lidsky vyhlížející pánví a stehenními kostmi. Australopitékové mají postavu připomínající lidskou anatomii s velmi specifickými parametry hlavy - mozek velikosti lidoopů, čelisti bez velkých špičáků s lidským vzorcem chrupu (či s přestřelením tohoto vzorce - velké stoličky). Australopitéky dělíme na robustní a gracilní, na krátkonohé a dlouhonohé. Znaky jsou někdy mozaikově rozčleněny, což naznačuje, že k pochopení evoluce je třeba nejen Gouldův model náhlého výskytu řady forem naráz na jednom místě, ale i možná znovusloučení znaků, tj. vznik superdruhu. Na pozadí klimatických změn se střídáním meziledových a ledových dob s celoplanetárním dopadem je to model diferenciacce druhu do řady různých forem a druhů s následným genetickým propojením a sjednocením do jednoho superdruhu nebo několika málo superdruhů. Tento mechanismus se různou měrou mohl podílet na celém vývoji člověka.

2) Konkrétní kultury člověka v Evropě v čase (v kontextu se světovým děním)

Poznámka: paleolit = starší doba kamenná, mezolit = střední doba kamenná, neolit = mladší doba kamenná.

Nezaměňuj mladý paleolit s neolitem! Mezi nejkvalitnější kameny patřil silicit - kámen bohatý na křemík mající velmi ostré tvrdé hrany lomů. Ostrost hrany takového nástroje je těžko nahraditelná kovem, proto se kamenné nástroje vyráběly ve skutečnosti i v době bronzové.

Jakákoli doba kamenná je umělé označení pro potřeby archeologie. Označení doba kamenná rozhodně neznamená objemovou převahu kamene jako základní suroviny! To se dělo fakticky až ve středověku, který byl v tomto smyslu skutečnou dobou kamennou. Doba kamenná prostě jen označuje jediný, nejčastěji dochovávaný materiál.

Nejstarší paleolit

Dmanisi (Gruzie) starobylé kultury hrubších, jednodušších kamenných nástrojů, zřejmě lovci, nositelé jsou Homo gregoriensis, později Homo antecessor (Homo erectus a Homo ergaster jsou v Africe).

Starý paleolit

Provází formy člověka Homo Heidelbergensis na lokalitách Atapuerca (Španělsko), Bilzingsleben a Scheningen (Německo), Stránská Skála (Morava). Objevují se bezpečně ohniště, mořeplavba, lov i velkých zvířat, různé typy kamenných nástrojů, zbraně jako balistické oštěpy, projevy jemné motoriky. Nositelem podobných kultur v Asii je Homo erectus a v Africe později i archaický moderní člověk. Na indonésském ostrově Flores vzniká trpasličí forma lidí, izolovaná populace potomků dávných mořeplavců. Lokalita Atapuerca ve Španělsku přinesla pro 21. století revizní pohled na dosavadní představy o dávných lidech. V jediné jeskyni byly nalezeny pozůstatky z 20 jedinců, kteří měli velkou anatomickou variabilitu. Jeden dospělý jedinec byl od dětství hluchý. Sama koncentrace jedinců naznačuje záměrné uložení ostatků, to vše v dataci kolem půl milionu let. Balistické oštěpy té doby prozrazují bezkontaktní lov, který je bezpečný a umožňuje lidem jak příjem masité potravy,

tak dlouhý život, aby se mohli starat o extrémně dlouho se vyvíjející děti a tím se tak zaručuje předávání velkého množství memů.

Střední paleolit

Königsau, Lebenstedt (Německo), Bečov (Čechy), Kůlna (Morava). Éra, kdy byly v tehdejší Evropě kultury neseny lidskou formou známou jako neandrtálec. Jednalo se o velmi zajímavé kultury, archeologie má například doklady jam na těžbu barviv, balistické oštěpy, velice pěkné soubory různých typů kamenných nástrojů. Objevují se i kostěné nástroje. V této době moderní člověk osídluje Asii a mořeplavbou je dosaženo objevení a osídlení Austrálie.

Přechodné kultury

Přední Východ, Morava. Na území předního východu se asi před 40 tisíci lety objevuje vedle mousterienské kultury (charakterizované štípanými pěstními klíny, které vznikly odbitím okolního materiálu) nová technika výroby nástrojů, kdy se z jádra odštěpují odbíjením požadované nástroje nebo jejich polotovary. Oba přístupy zde využívají někdy neandrtálci, jindy moderní lidé. Technologie úštěpů se dostává přes východní Evropu rychle na Moravu. Šířitelem této kultury by měl být do Evropy právě pronikající moderní člověk - Homo sapiens. Na Moravě vzniká souběžně několik kultur, jedny se drží tradičních tvarů pěstního klínu, jiné využívají úštěpy. Je pravděpodobné, že zde bylo jak neandrtálské, tak sapientní osídlení vedle sebe. Vliv původního domácího neandrtálci neseného mousterieny ve vzoru - tvaru pěstního klínu bude pro svoji estetickou geometrickou formu existovat i v pozdějších kulturách v různých formách. V době přechodných kultur se objevuje velký kulturní zájem o vzhled a původ silicítů. Proto se transportuje kamenná surovina desítky kilometrů. Počínaje touto epochou je Morava velmi výrazným specifickým územím.

Mladý paleolit

Charakteristickým rysem jsou mladopaleolitické technologie štípaní kamene z připraveného silicitového jádra, otevření se zpracovávání tvrdých materiálů jako je kost, zuby a slonovina, výrazný transport kamenné suroviny definují mladopaleolitické kultury. Například aurignacien lze v jeho ranném stádiu brát jako přechodnou kulturu, ale v jeho pozdějším období už jako kulturu plně mladopaleolitickou. Zatímco srovnávací psychologie nás informuje o starosti o čistotu a hygienu u obratlovců a připisuje ptákům denní dvouhodinovou starost o peří a hodinovou starost o srst u savců, měl být dávný člověk podle představ 19. století nemytý, špinavý, nečesaný o oděný v cárech. Tyto jednoduché představy se staly velmi oblíbenými a právě u mladého paleolitu došlo ke zcela neudržitelné paradoxní situaci, kdy vědci mají k dispozici řady sošek s účesy či ozdobnými řemínky, ba i s oblečením, ale oni tyto materiály odmítnou a raději předvádějí veřejnosti ničím nepodložené špinavé rozčuchané příšery v cárech. V mladém paleolitu se díky technologii a vhodné mytologii objevuje zpracovávání tvrdých materiálů, které se pak mohou za příznivých podmínek dochovat. Tak můžeme dnes obdivovat figurální umění, které je pro nás pochopitelné (viz maturitní otázka z dějin umění - paleolit). V době nástupu ochlazení tyto technologie umožňují nahrazovat dřevo parožím, kostí a slonovinou do té doby v nebyvalém měřítku a vznik severských loveckých společností jako gravettieny a magdalenieny. Do této éry patří i osídlení Ameriky. Pro poznávání kultury mladého paleolitu a jeho propagaci

směrem k veřejnosti udělali asi nejvýznamnější kus práce francouzští paleolitikové na konci 19. a počátkem 20. století. To je umocněno ještě faktem, že jeskynní umění mladopaleolitického člověka je územně vázáno jen na západní Evropu a to především právě na Španělsko a Francii. Ve Francii se tak dodnes vydávají časopisy s paleolitickou tematikou, lokality jsou dobře značeny, významné lokality jsou zachovány, přístupné a s názornými rekonstrukcemi. Zájem o mladý paleolit je součástí současné francouzské kultury.

Aurignacien

Je nejstarší panevropská kultura moderního člověka v Evropě. Nejstarší data přesahují 35 tisíc let a končí před 30 tisíci lety s tím, že místně přechází v postaurignacien, který zřejmě přetrval dalších několik tisíc let. Nečetné, ale perfektní sošky lidí a zvířat, kostěné hroty, malby v západoevropských jeskyních komplexech. Výrazná je soška lvího člověka, protože poukazuje na mytologii srovnatelnou s postavami Bohů Starého Egypta. Na Moravě jeskyně Mladeč - kostěné hroty a osteologický materiál. V Egyptě jsou v této době funkční silicitové doly s šachtou, galerií a bočními chodbami.

Gravettien

Druhá panevropská mladopaleolitická kultura. Nejdéle trvající a územně největší civilizace severského loveckého typu moderního člověka v Evropě. Objevuje se kolem 31 tisíc let a trvá do 22 tisíc let před námi. Dále se mění v postgravetienskou kulturu, které přetrvávají ještě déle. Gravettien se profiluje při klimatickém ochlazení, rychle se uplatňují technologie zpracování kostí a slonoviny. Jednotlivým prvkem jsou drobné gravetky - hroty s otupeným hrotem a sošky nahých žen ve statickém, důstojném postoji. Etnografické paralely a provedení i uložení sošek naznačují, že za jejich dlouhodobou oblibou stála mytologie představující tyto sošky jako ochránčynie obydlí před zlými silami. V severských podmínkách je totiž nahota chápána jako něco nezvyklého a nečekaného, co vyděsí zvířata i zlé duchy. Na soškách můžeme sledovat realistické prvky anatomie i etnografie - účesy, zdobící řemínky. Význačné jsou také pohřby, které dokládají jak zdobení těla, tak oděvů. Polovina hrobů z celé Evropy přitom připadá na moravské nálezy. Z ostatního světa jsou důležité tyto lokality a země - Kostěny na Donu, Sungir (Rusko), Severní Itálie, Francie, Belgie.

Moravský gravettien - někdy nazývaný pavlovien

Ten je ve světě známý od konce 19. století nálezem pohřbu 20 jedinců a tábořištěm plným mamutích kostí a slonoviny a jasnými doklady umění. (V té době sice nebylo mnoho archeologického materiálu, ale názor důležitých autoritrazil velmi tvrdě představu, že „pračlověk“ byl hrubý, bojoval o holou existenci a o nějakém umění nebylo ani řeči. Altamira - první jeskyně s uměleckými doklady objevená ještě v 19. století, byla vyhlášena za podvod a objevitel za podvodníka.) Moravský gravettien - pavlovien přinesl archeologické doklady o velkých stabilních základnách, velkých depotech mamutích ostatků a slonoviny, kolekce figurek z keramiky, topení černým uhlím, transport silicitů z velkých vzdáleností s doklady plýtvání touto surovinou, první otisky velmi jemného textilu z této doby (dnes jsou už známé z dalších lokalit a jsou doloženy už i starší otisky). Dále to je osteologický materiál ze 30 jedinců se zuby bez známek po hladovění. Mimo to bylo nalezeno velké množství nejrozličnějších kostěných a slonovinových předmětů ručně vyrobených jak perfektně

konstrukčně a řemeslně, tak i umělecky. Bylo také nalezeno ohromné množství silicitových nástrojů. Gravettienských lokalit je na Moravě několik desítek. Sídliště byla dočasná (letní) nebo trvalá (celoroční). U většiny lokalit půda strávila organický materiál - kosti i slonovinu. Tam, kde jsou výjimečně příznivé půdní podmínky, máme velmi bohatá archeologická naleziště. U nás to je Pavlov, Předmostí v Přerově, Dolní Věstonice. Další lokality jsou Brno, Petřkovice v Ostravě, Jarošov. (Žádná lokalita moravského gravettienu nebyla nikdy nalezena v jeskyni!)

Potravinovou strategií pavlovienců byla specializace na všechny druhy zvířat. Legendárními se pro nás stali pavlovienci lovem na mamuty. Paralely z Afriky ukazují, že lov slonů může být rituální, přijímaní mladíci hodí své oštěpy na vybrané zvíře jako první, vzápětí zpoza okolních keřů a stromů vystupuje množství dalších mužů a hází své oštěpy. Slon je zcela paralyzován bolestí i rozsáhlými zraněními, není schopen pohybu a záhy padá na zem. Žádné drama, žádný nerovný zápas. Americká archeologie přinesla doklady, kdy je na místě úlovku mamuta zanechána kostra, která má v sobě množství hrotů zbraní. Pavlovienské kosti mamutů jsou však jiné. Lidé je nosili do svých tábořišť, kde je shromažďovali ve velkém množství. Zřejmě dílem pro reprezentaci, dílem coby případnou surovinu a také proto, aby kosti v krajině kolem tábora zbytečně nerozptylovaly pozornost mamutů, kteří tak jako sloni zřejmě rozeznávali ostatky svých blízkých. Takové chování lidí bylo podpořeno pravděpodobně i konkrétní mytologií. Další podobné lokality ve světě jsou Spadzista v jižním Polsku, Willendorf v severním Rakousku a Moravany na západním Slovensku.

Magdalenien

Veliká západoevropská civilizace severského loveckého typu. Objevuje se po velkém glaciálním maximu někdy před 20 000 lety, ve střední Evropě o několik tisíc let později. Magdalénská kultura končí spolu s oteplováním a přechází do postmagdalenienské kultury. Je souběžná s postgravettienem, solutrénem a později hamburgienem. Na rozdíl od předchozího gravettienu je „madlén“ orientován na stádní, rychle se reprodukcující severská zvířata jako kůň a sob. Život madlenců se točí kolem těchto zvířat a jejich pohybu. Na jednom německém nalezišti jsou lastury jak ze Středomoří, tak z Atlantiku. Z jiné německé lokality známe rytinu mořské želvy. Mimo kostí a slonoviny se významně zpracovává i parohovina. Kulturní doklady jsou četné, kostěné jehly, hroty a části zbraní, nejrůznější předměty. Sošky a skicy žen jsou zjednodušené a značkovité. Jsou orientovány především pro pohled z boku, mají vystrčený zadeček a nenesou žádné význačné popisné realistické anatomické detaily či etnografické informace. Je možné, že se jedná především o erotizující symbol, ale spojený s nějakou mytologií, která tento symbol generalizuje a činí jej životaschopným po několik tisíc let. V lovu se uplatňují strategie vhodné pro lov koní a sobů. Využívá se terén, zřejmě i vhodných surovin pro stavby kamenných strašáků při vedení stád do pasti. Proto se zřejmě často využívaly krasové oblasti s vápencovými balvany a některé jeskyně pro deponování surovin, ty obzvláště veliké ke stavbě stanů či jurt. Prvotní výzkumy paleolitu se odehrávaly především v jeskyních, přestože dávní lidé pochopitelně jeskyně využívali jen okrajově, byl výzkum jeskyní příznivý z několika důvodů. Jednak díky snadné dochovatelnosti materiálů v jeskynních sedimentech, dále byl výzkum velmi často snadno průchozí majetkoprávně a na rozdíl od archeologie v otevřeném terénu bylo v jeskyních pro výzkumníky stabilní klima. Soustavným intenzivním zájmem výzkumníků o jeskyně tak snadno vznikl dojem ohromné obliby jeskyní, coby příbytku dávných lidí. Magdalenienské pohřby jsou minimální a zcela výjimečné a neposkytují takové informace jako předchozí gravettien. Sibiřské lokality Malta a Buret' z doby magdalenien (ale do magdalenien nespádající) naopak pokračovaly v gravettienské tradici a vedle množství nejrůznějších předmětů známe množství sošek a to

jak nahých, tak s oděvem, s významnými informacemi o účesech. Lokalita blíže k západu - Mezin (také nemagdalenienická lokalita) zase neuvěřitelně kombinuje prvky plně stojící ženské figurky s postavou vystrkující zadeček. To vše za velikého zvytvárnění a silně dekorativního a geometrizujícího přístupu, takže vypadají pro laika těžko identifikovatelně. V moravské archeologii je nejvýznamnější lokalitou jeskyně Pekárna. V Moravském krasu je více menších lokalit a jsou i další lokality ve volné krajině. V Čechách je magdalenien spojen s Českým krasem a nálezem části lidské lebky.

Pozdní paleolit

Závěr severského mladého paleolitu se pochopitelně odvíjí od postupného oteplování, které začalo přibližně před více jak 12 tisíci roky. Tají ledovce, dramaticky se zvyšuje hladina oceánů a moří, velké části pobřeží i celé ostrovy mizí pod vodou. Mění se potravinová základna ze stádních severských zvířat na teplomilnější. Hlavní kultury u nás jsou postmagdalenien a tišnovien, z nichž posledně jmenovaný má v technologii štípání silicidů určité prvky gravettien. Nejdůležitějším sídlištěm bylo osídlení Dřínové u Tišnova. Odkryto hned několik naprosto unikátních dlážděných základů objektů.

Mezolit (střední doba kamenná nebo též nazýván epipaleolit) s datací 10 000–5 500 př. n. l.

Je ve skutečnosti pokračováním mladopaleolitického způsobu života ve změněných podmínkách. Především dochází k vegetační změně, dříve prostupná krajina zarůstá a stává se tak faktorem, který izoluje jednotlivé populace a skupiny. Využívá se zřejmě lovu všech dostupných zvířat. Charakter sběru či zahrádkaření byl zřejmě také důležitý, protože některá osídlení mají trvalejší charakter spojený se vznikem plošných pohřebišť (která se nikdy předtím neobjevila). Paleolitický způsob života lovců sběračů evidentně lidem plně vyhovoval a při pronikání neolitického - zemědělského způsobu života nedocházelo k rychlému kulturnímu nahrazení. Proto mezolitické i neolitické společnosti v Evropě existovaly souběžně tisíce let.

Neolit (mladší doba kamenná)

Začíná na Blízkém východě někdy v 10. nebo 9. tisíciletí př. n. l. (na různých územích začíná odlišně, podle toho, jak rychle či pomalu se sem znalost zemědělství šířila). Ve střední Evropě pak začíná někdy v 6. tisíciletí př. n. l. a končí zhruba ve 4. tisíciletí př. n. l.

Vznik neolitu i jeho šíření (na pozadí mezolitických kultur) pak vypadá zpočátku jen jako určitá forma mezolitického hospodářství (zahrádkaření běžné i u loveckých kultur). Avšak zrno, které se stává středobodem daného světa, má některé vlastnosti, které rozhodně mají na lidskou populaci obrovský dopad. Mouka a jídlo získané ze zrní nejsou tak výživné jako předchozí potrava, lidé jsou drobní, podle některých studií se velmi výrazně omezuje doba laktace a s tím přímo souvisí výrazný populační nárůst obyvatelstva (někdy se hovoří o autodomestikaci). Také mizí značná část volného času, protože získávání zemědělské potravy i její příprava jsou časově mnohonásobně náročnější než předchozí sběr a lov. To je navíc umocněno větším počtem dětí. Mnozí specialisté se domnívají, že se zde zásadně změnilo i postavení ženy. To dokládají i kosterní pozůstatky s četnými deformacemi, které vznikly při těžkých domácích pracích. Zemědělci již nejsou profesionální lovci, nedovedou tak skvěle užívat zbraně a je relativně snadné je ovládat pomocí ozbrojenců (a také díky četným dětem

jsou daleko zranitelnější a manipulovatelnější). Ovládní jedněch lidí druhými je možné také díky tomu, že zrní se dá dlouhodobě skladovat jako strategická potrava pro vojsko na výpravách, ale také se dá přerozdělovat či vymáhat podíl z produkce.

Neolit tak nemusíme vůbec chápat jako jednoznačně pozitivní posun, který byl přijímán rozumem jako po čertech výhodná inovace ve strategii života. Spíše pak budeme lépe rozumět současným antropologům (jako jsou například David Lewis - Williams a David Pearce), když budeme neolit vnímat jako epochu vygenerovanou jednotlivými typy chování, které se v určité kombinaci nahodile střetli v určité době na jednom místě a vyvolaly další následné kompenzační strategie chování.

Při těchto změnách ekonomicko-sociálních poměrů pochopitelně dochází především k význačným změnám v mytologii, kdy se uvolňuje řízení stavu populace a mytologie také vysvětluje hierarchické rozdíly v populaci. Dochází k populačním explozím, spojených se silnou hierarchizací společnosti. Ta je spojena s postupným zánikem práv jedince čerpat zdroje z územního vlastnictví komunity a dochází ke vzniku silné závislosti jedince na společnosti, která dá nebo nedá (propůjčí nebo nepropůjčí) jedinci zdroje nebo jen určitou část zdrojů. Vzniká tak složité předivo sociálních závislostí a vztahů člověka na společnosti. V oblasti umění registrujeme velké stavby jako mytologicko-kompenzační a reprezentující (předvádějící) architektonické elementy. V neolitu to jsou obří rondely (například neolitický rondel v Těšeticích na Moravě měl průměr 60 metrů).

Navíc celkovou situaci urychlují určité klimatické změny. Zemědělci závislí na přirozeném zavlažování a počasí (nesrovnatelně více než lovci sběrači) se v období extrémního sucha stahují k velkým řekám a tak vlastně vznikají koncentrované zemědělské civilizace, které rychle vyčerpávají zdroje, což vede k novým adaptacím, čímž se generují nové a nové podoby proměn kultur v čase. Změny v životech lidí se tak velmi urychlují.

SROVNÁVACÍ MATERIÁL - OBECNÉ CHARAKTERISTIKY UMĚNÍ NÁSLEDNÝCH KULTUR HOLOCÉNU

(Holocén je datován od 12 tisíc let do současnosti)

S velkým počtem lidí mizí přímá sociální vazba mezi lidmi a nastupuje v daleko větší míře tvrdé a mnohdy bezohledné chování hierarchicky výše postavených oproti níže postaveným (a naopak se utlačovaní snaží bránit). Někdy jsou velké moderní společnosti přímo považovány za lhostejné vůči osudu jedince. Aby hierarchicky výše postavení upevnili svoji sociální pozici, zkoušejí postupovat různým způsobem od agrese, přes ekonomické, mytologicko-náboženské až po politické řešení. Člověk níže postavený je nejméně odbojný, když je hodně provázán se společností, proto postupně mizí samovýroba a objevuje se prefabrikace a sériová výroba. To vše se pochopitelně odráží i v oblasti umění. Naopak hierarchicky výše postavení se chtějí ukázat něčím reprezentativním a cenným a tak pro ně vzniká specifické umění, které je zároveň vysoce hodnoceno finančně (u sériového umění tomu tak není). U všeho se projevuje lidská přirozenost, napodobování, zhlédnutí se ve vzorech, snaha vylepšit si hierarchickou situaci předstíráním vyššího postavení vlastněním „lepší“ předmětů - tedy i umění a podobně (vznik napodobenin drahých výrobků). Vznikají armády, úředníci, státní mytologie a státní náboženství. Společnost je sebestředně postavena na první místo v žebříčku hodnot, vzniká propastný rozdíl mezi člověkem a přírodou.

Na vše a na všechny se dá nahlížet jako na zdroje, které se čerpají bez omezení. Sledujeme snahu zmenšit počet vládnoucích a zvýšit počet ovládaných a to různými (skrytými nebo otevřenými) formami územní, politické, kulturní, náboženské (mytologické) nebo ekonomické expanze. Kulturní společenské systémy jsou nestabilní, jejich perspektiva je

proměnlivá a průběh změn je často dynamický. Uplatňuje se nepředvídatelnost událostí (teorie chaosu). V oblasti umění se dostávají stále více do popředí monumentální stavby. Nejprve to jsou megalitické stavby, později pyramidy, vítězné sloupy, oblouky, obelisky, katedrály a další megastavby, neřídka orientované vertikálně (ve smyslu falické hrozby). Sledujeme rychlé proměny různých epoch a to od staletí a desetiletí po pouhé roky. To souvisí s rychlostí vyčerpávání zdrojů udržujících „neměnný stav věcí“ (sledujeme proměny společnosti na pozadí prodlužujících se dopravních tras, na pozadí zvyšování cen surovin atd.). Přirozená lidská tvořivost umožňuje technické konstrukce v případě, že je motivována, rozvíjena a podporována stejně jako jiná odvětví a oblasti. Umění i umělci jsou determinováni svojí dobou, proměnami a přelomy ve společnosti. Někdy spoluvytváří novou podobu kultury v souladu se společenskými zájmy, jindy proti společnosti vystupují, nastavují jí zrcadlo, čímž mnohdy jen předznamenávají další příští podobu společnosti nebo její některé příští proudy. Náhled na holocenní kultury je zajímavý z perspektivy evoluční biologie, kdy evoluce genetická přechází u řady tvorů v evoluci chování, neboť chování se dá rychle upravit pro dané změny poměrů. U lidí holocénu sledujeme navíc oblast chování memů. Chování lidí jako celku se pak na sociobiologickém pozadí může jevit jako velký neřízený evoluční mechanismus. Vědecká disciplína zkoumající kultury z takového biologického nadhledu se nazývá „kulturní antropologie“. Společenská disciplína zkoumající historii kultur a událostí v nich se nazývá „historie“.

3) Přílohy

Některé důležité domácí publikace: Jan Jelínek - Velký obrazový atlas pravěkého člověka, Jiří Svoboda - Mistři kamenného dláta, Jan Jelínek - Umění v zrcadle věků, Jiří Svoboda - Čas lovců, Jan Fridrich - Ecce Homo, Jiří Svoboda - Umění paleolitu.

Někteří světově významní vědci, kteří přispěli k modernímu chápání paleolitu: Zoja Abramova, Lewis Binford, Franz Boas, Gerhard Bosinski, Francois Bordes, Henri Eduard Prosper Breuil, Raymond Arthur Dart, Charles Darwin, Stehen Jay Gould, Aleš Hrdlička, Donald Johanson, Luis Seymour Bazett Leakey, Richard Erskine Leakey, Dietrich Mania, Alexander Marshak, Olga Soffer, Christopher Stringer, Erik Trinkaus atd.

Konference u nás a mezinárodní výzkumy u nás: V Roce 2002 mezinárodní konference o gravettieniu. Od roku 2006 se uspořádalo několik konferencí paleolitiků. Výrazná mezinárodní spolupráce při výzkumu moravského pavlovienu existuje od konce osmdesátých let 20. století.

Naši významní paleolitikové na Moravě: Jindřich Wankel (otec moravské archeologie), Karel Maška, Jan Knies, Martin Kříž, Karel Absolon, Bohumil Klíma, Jan Jelínek, Karel Valoch, Jiří Svoboda, Martin Oliva, Petr Neruda, Petr Škrdla.

Naši významní paleolitikové v Čechách: Jan Fridrich, Helena Sýkorová, Petr Šída.

Instituce zabývající se systematicky výzkumem paleolitu na Moravě: Archeologické a paleoetnologické pracoviště Archeologický ústav AV ČR, Brno, Ústav Anthropos v Brně (Moravské zemské muzeum v Brně).

Instituce zabývající se systematicky výzkumem paleolitu v Čechách: Archeologický ústav
AV ČR v Praze.

Naši významní kulturní antropologové na Moravě: Jan Jelínek, Jaroslav Malina

Naši významní kulturní antropologové v Čechách: Josef Wolf, Václav Soukup